

TANULMÁNYOK

HORVÁTH RICHÁRD

A FAVÁR REJTÉLYE, AVAGY MENNYIRE RÉGI ÚJVÁR VÁRA?¹ Németújvár várának „vélelmezett” története a kezdetektől a 13. század végéig

Alábbi dolgozat megszületése körül – dacára annak, hogy klasszikus egyszerűs munkáról van szó –, kissé meglepő módon, mások is bábáskodtak a szerzőn kívül. Jelen sorok írója ugyanis négy esztendővel ezelőtt, a Feld Istvánt ünneplő tanulmánykötetben jelentette meg egy írását, melyben néhány sor erejéig érintette Németújvár (ma Ausztria, Güssing) várának korai történetét. Itt a források korántsem teljességének ismeretében a vár építtetőjének kérdésében nem tudott perdöntő eredményre jutni, így sorait azzal zárta: „a magánbirtoklás és főleg a magánépítés legfeljebb feltételezhető, de nem bizonyítható.”² Kevéssel ezt követően maga az ünnepelel ismertette a tiszteletére szánt kötetet, s ennek során e várépítést tárgyaló dolgozatot is alapos kritikája tárgyává tette. Írásának ismertetésére, az esetleges ellenvélemény kifejtésére most nem kerülhet sor, ám azt rögzíteni érdemes, hogy Németújvár esetében, teljes joggal, ő is észrevételezte a bizonytalanságot a megfogalmazásban.³ Ebbéli észrevétele, illetőleg a témában Feld Istvánnal 2013 tavaszán folytatott levelezésem, majd az ekkor felbukkanó bizonytalanságok eredményeképpen született meg az elhatározás, hogy Németújvár Árpád-kori történetét alaposabban megvizsgáljam, s a fentebbi kétértelmű állítás helyett választ adjak az építtető személyének és az építés idejének kérdésére.

Emellett azonban akad más érv is, ami indokolja az összefoglalást. Ha ugyanis áttekintjük a vár és az azt építő Héder nemzetség korai történetére vonatkozó irodalmat, meglepő észrevételt tehetünk. Amíg ugyanis a nemzetség eredetét illetően szinte kényeztetni az érdeklődőt a közel évszázados szakirodalmi „hagyomány”, eladdig a vár korai történetét illetően ilyen áttekintéssel nem rendelkezünk. Részben ebből is fakadt a fentebb tárgyalt határozatlanság, azaz sem 2011-ben, sem pedig 2013-ban nem tudott a kutatás egyértelműen állást foglalni a tekintetben, hogy vajon a várat a magyar király, avagy egyik tekintélyes bárója emelte-e.⁴ A kérdés ráadásul korántsem érdektelen az Árpádok hatalomgyakorlási módszerének megismerése, értelmezése terén. Ugyancsak kételyeket ébreszt, hogy a német és magyar nyelvű irodalomban az erősség kezdeteinek tárgyalá-

1 A szerző az MTA BTK tudományos munkatársa. A kézirat elkészítéséhez szükséges kutatásokat az OTKA (K 100749. sz.) támogatta. – A krónikakutatás irodalmának szinte áthatolhatatlan dzsungelében való eligazodásban nyújtott segítségéért Mikó Gábor, míg a kézirathoz fűzött megjegyzéseiért Feld István és Zsoldos Attila fogadják ehelyütt is hálás köszönetemet.

2 HORVÁTH RICHÁRD: Várépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon. In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Szerk. Domokos György–Kovács Gyöngyi–Miklós Zsuzsa–Mordovin Maxim–Terei György. Budapest, 2011. 87.

3 FELD ISTVÁN: Reflexiók Baráz Csaba, Wolf Mária és Horváth Richárd tanulmányaira. *Castrum*, 16. (2013/1–2.) 104.

4 Amint a korszak legfőbb kézikönyve sem tudott e kérdésben dülőre jutni: ENGEL PÁL–FELD ISTVÁN: Németújvár. In: Korai Magyar Történeti Lexikon 9–14. század. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest, 1994. (a továbbiakban: KMTL) 487.

sakor egy korai favár említéseire bukkanhatunk, amelyet (később?) egy monostor, majd a ma ismert kövár korai periódusa követett volna. Nos, aligha kell tehát hosszabban bizonygatni, efféle ellentmondások, az Árpád-kor forrásviszonyai között voltaképpen ideális számúnak tekinthető kútfo, illetőleg a fentebbi „viták” megléte esetén várakkal foglaltoskodó kutatónak szinte kötelessége állást foglalnia a kérdésben. Különösen, ha ilyen érdekes kérdéstről van szó...

A favár és a krónikás hagyomány

Ha a (Német)Újvárra vonatkozó, s az utóbbi bő évszázadban napvilágot látott irodalmak híradásait kívánjuk számba venni, az időrendet betartva a magyarországi Árpád-kor tudományos kutatásának alapjaihoz kell visszatérnünk. Nem kisebb tekintély, mint Pauler Gyula jóvoltából tudhatja meg ugyanis az utókor, hogy a 12. század közepe táján Magyarországra költöző, Stájerországból származó⁵ Wolfer (és testvére: Héder) a mai Németújvár hegyére is adományt nyerve az ott álló puszta hegyen favárat építettek, és a király, az előkelők és a győri püspök engedelmével monostort is emeltettek.⁶

Mindezek ismeretében a kései kutató nem tehet mást, mint áttekinti a későbbi irodalmat abban a reményben, hátha segítségére szolgáló adatokkal találkozik. Ám sok esélye itt sincs: fellapozva Árpád-kori váraink máig egyetlen adattárát, rögvest tudomására jut – vélhetőleg Pauler Gyula nyomán –, hogy „1225 előtt a Héder nemzetség őse Kúszin hegyén favárat épített és bencés monostort alapított, amelyet III. Béla vett el utódaitól és a régi vár helyén újat emelt kőből.”⁷ Utóbbi megállapítás tehát – amely egészen napjainkig meghatározza az erősség korai történetét kisebb-nagyobb mértékben érintő dolgozatokat a vár eredetét illetően⁸ –, makacsul tartja magát a honi irodalomban. Mindezekkel szemben rögzítenünk érdemes, hogy nem ez az egyetlen álláspont a téma kutatását illetően. Kevéssel Fügedi írását követően a magyar történetírás legutóbbi nagy összefoglalása számára áttekintette e kérdést Kristó Gyula is, aki más eredményre jutott. Kristó nem változtatott a képen jelentősen: elfogadta ugyan a favár létét Kúszén hegyén, ám annak építését nem a Héderek őseihez, hanem III. Bélához kötötte.⁹ Ugyancsak III. Bélát tette meg várépítőnek, igaz korábban, Mályusz Elemér is, ám érvelésében az iménti szöveghe-

5 A betelepülés és körülményei régtől jól ismertek a magyar kutatás számára: STESSEL JÓZSEF: A Héderváriak ősei Karintiában. *Századok*, 16. (1882) 57–59., WERTNER MÓR: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig II. Temesvár, 1892. 1–13., Uő.: A Güssingiek. *Századok*, 29. (1895) 42–45., PÓR ANTAL: Kőszegiek vagy Kősziniek? *Századok*, 37. (1903) 475–476. Ugyanítt Karácsonyi János ellenvéleményével: 476–477. – Újabbban a témáról a források és az irodalom áttekintésével: HEINZ DOPSCH: Die Hengistburg, Wildon und die Herkunft der Grafen von Güssing. In: Die Güssinger. Beiträge zur Geschichte der Herren von Güns/Güssing und ihrer Zeit (13/14. Jahrhundert). Hrsg. Heide Dienst–Irmtraut Lindeck-Pozza. Eisenstadt, 1989. 185–196. (Másodközlés. Első megjelenési helye: München, 1968.).

6 PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I. Budapest, 1899. 256.

7 FÜGEDI ÉRIK: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82.) Budapest, 1977. 170.

8 Csupán illusztrációképpen: HEINZ DOPSCH: Die Hengistburg... i. m. 186., WOLFGANG MEYER: Der Burgenbau zur Zeit der Herren von (Güssing)–Güns im heutigen Burgenland. In: Die Güssinger. Beiträge zur Geschichte der Herren von Güns/Güssing und ihrer Zeit (13/14. Jahrhundert). Hrsg. Heide Dienst–Irmtraut Lindeck-Pozza. Eisenstadt, 1989. 273., BAKAY KORNÉL: Árpád-kori vár, lakótorony és védmű Kőszegen. *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 19/2. (1990) 46., GEORG CLAM MARTINIC: Burgen und Schlösser in Österreich. Von Voralberg bis Burgenland. Wien, 1998. 15., DÉNES JÓZSEF: Kitéve az ellenségnek, mint valami céltábla – Németújvár. *Várak, kastélyok, templomok* 4. (2008/4) 7.

9 Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig I-II. Főszerk.: SZÉKELY GYÖRGY. Budapest, 1984. I. 1158. (A vonatkozó fejezet Kristó Gyula munkája).

lyet lejegyző Kézai előképének tekintett Ákos mester tévedésének tartva a Héderek általi építést.¹⁰ Legújabban Zsoldos Attila, majd Koltai András minősítette – pontosabb építési időpont meghatározása és egy korai favár létének feltételezése nélkül – királyi építésűnek a várat.¹¹

A fentebbi irodalmak ismeretében tehát a kérdés eldöntéséhez aligha marad más választás, mint visszatérni a kevés számú elbeszélő és okleveles forráshoz, s azokat újra elemzésnek alávetni. Kis utánajárással e szakirodalmi munkák (s így a favár létének) alapját jelentő kútfő is azonosítható: a korai elbeszélő források, a „krónikás hagyomány” egy kitüntetett darabjáról van ugyanis szó: Kézai Simon 1282–1285 között készült történeti munkájának azon függelékéről, amelyben az országba érkezett jövevény nemzetségeket veszi számba. Ebben egy fejezetet szentel a Héderek érkezésének, s szól első adománnyairól is: „Ezután Wolfer jött fivérével, Hedric-el, valamint negyven páncélos lovaggal Vildoniából. Ez szálláshelyül a Güssing hegyet kapta, ahol favárat, majd szerzetes kolostort építtetett, amelyben halála után eltemették. Tőle származik a Héder nemzetség”¹² Nemigen kell hosszabban magyarázni, a szöveg hely önmagáért beszél: sikerült rálelnünk az irodalomban magát oly makacsul tartó favár-émlítések ősforrására.

Láttuk, a szakirodalmak közül jónéhány kétely nélkül vette át Kézai állítását, ám egy mellőzhetetlen tény figyelembevételére – legalább is a vár korai létét illetően bizonyosan – mind ez ideig elmaradt. Az tudniillik, hogy a krónikakutatással foglalkozó irodalom eredményei nyomán azt mondhatjuk: Kézai szövegének idevágó része korábbi munka átvételén nyugszik. Ez nem más, mint az úgynevezett V. István-kori gesta és az azt megelőző 13. század közepi krónikafolytatás.¹³ Ennek minket érintő lényege az, hogy Kézai a jövevényekről (így a Héderekről és favárukról) szóló tudósítást is korábbi szöveg felhasználásával készítette, az ott olvasottakat foglalta össze, bővítette, rövidítette saját műve számára. Nem marad más lehetőség, mint hogy a krónikakompozíció nemzetséglistájának szövegét és annak variánsait is görcső alá vegyük.

Meglepheti az olvasót, hogy ez a korábbi szöveg Kézai változatánál lényegesen hosszabb. Ennél is fontosabb ugyanakkor, hogy nem csupán terjedelmi a különbség, hanem tartalmi is. Lássuk magát a szöveget: „Ezután Németországból a Heinburg grófoktól származó Wolfger a fivérével, Heidrich-kel háromszáz páncélos vitéz élén érkezett. Az biztos, hogy Géza fejedelem neki adta örökös szállásbirtokul a Güssing-hegyet és a Győr melletti Duna-szigetet: itt favárat építtetett, és ugyancsak ezen a hegyen kolostort alapí-

10 MÁLYUSZ ELEMÉR: Az V. István-kori gesta. (Értekezések a történeti tudományok köréből 58.) Budapest, 1971. 72–73.

11 ZSOLDOS ATTILA: A vasi várispánság felbomlása. *Vasi Szemle* 54. (2000) 43. – KOLTAI ANDRÁS: Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 14.) Győr, 2012. 166–167.

12 ANONYMUS: A magyarok cselekedetei. KÉZAI SIMON: A magyarok cselekedetei. (Millenniumi Magyar Történelem. Források) Fordította: Veszprémy László, Bollók János. Budapest, 1999. 120. – Eredetije: „Postea Wolfer cum Hedrico fratre suo introivit de Vildonia cum XL militibus phaleratis. Huic datur mons Kyscen pro descensu, in quo castrum fieri facit ligneum, tandem et caenobium monachorum, in quo post mortem sepelitur. Ex isto namque Hedrici origo esse habet.” *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum...* Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Vol. I–II. Budapestini, 1937–1938. [Reprint kiadás: Az utószót és bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az 1. kiadás anyagához illesztette és gondozta Szovák Kornél és Veszprémy László. Budapest, 1999.] (a továbbiakban: SRH I.) I. 189.

13 DOMANOVSKY SÁNDOR: Kézai Simon mester krónikája. Forrástanulmány. Budapest, 1906. 116–117., 125–128., ALMÁSI TIBOR: Kézai Simon. In: KMTL 348.

tott; ebben is van eltemetve. Ezekből származik a Héder nemzetség.¹⁴ Az eltérés szembe-ötölő. E forráshely ugyanis elképzelhetővé teszi, hogy a magyar földre költöző testvérpár nem Kúszén hegyén emelte a favárat, hanem az adományul nyert Duna menti szigeten.

Első lelkesedésünkben hajlamosak lennénk arra gondolni, hogy előttünk áll az egyszerű képlet: a korábbi és teljesebb szöveg szól a Duna melletti szigetről és az esetleges ottani várépítésről, s ezt rontotta/rövidítette Kézai Simon,¹⁵ akinek változata azután gyökeret vert a történeti szakirodalomban. Ám a kérdés ennél sajnos összetettebb. Tekintettel arra, hogy a Képes Krónika kódexe által megőrzött szöveg számos időbeli réteget tartalmaz, nem kerülhetjük meg, hogy ezeket áttekintsük, természetesen szigorúan a fenti újvári vár/favár kérdéssel kapcsolatosan. Anélkül, hogy hosszas krónikakutatással kapcsolatos filológiai kitérőt tennénk, mindezek megtétele a tisztánlátás végett nem mellőzhető.

A Képes Krónika családjaként ismert szöveg ugyanis a magyar krónikás anyag egyik vonulatának tekinthető csupán, amelyik öt kódex szövegét és azok változatait hagyományozta az utókorra. Közülük e Képes Krónikán kívül a többi kötet egytől egyig későbbi a díszített és oly ismert kódexnél. Emellett azonban nem feledhetjük, hogy ugyanezen szöveghagyománynak létezik egy másik ága is, az úgynevezett Budai Krónikacsalád, amelyik ugyancsak öt egységet ölel fel: négy kéziratos kötetten és egy ősnymtatványon alapul.¹⁶ Utóbbiak közül is szempontunkból a legfontosabb az úgynevezett Sambucus-kódex, amelyik a kutatás régóta nem bolygatott állása szerint az öt variáns közül a legkorábbi szövegváltozatot tartalmazza.¹⁷ E tény jelentőségét az adja, hogy a Kúszén hegy és a Héderék korai történetét megvilágító szövegrész a filológiai kutatások eddigi tanúsága szerint nem egységes, nem egyidejű alkotás.

Mindkét krónikacsalád tartalmazza ugyanis a Héderék őseinek bejövetelére és megadományozásukra vonatkozó adatokat, de a két szöveghagyomány között egy apró, ám esetünkben korántsem mellékes különbség mutatkozik. Amíg ugyanis a Sambucus-kódexből (és a Budai Krónika családjának összes többi tagjából) hiányzik a dunai szigetre való utalás, a Képes Krónika fentebb magyarul és latinul idézett szövege ezt tartalmazza. A krónikát vizsgáló Domanovszky Sándor ezt a kis szövegrészt 14. századi interpolációnak, azaz a Sambucus-kódex útján fenntartott V. István-kori szöveg Képes Krónika általi bővítésének tekintette.¹⁸ Mindezt az alábbi kis táblázat szemléletesen mutatja be (az eltérések félkövérrel olvashatóak).¹⁹

14 Képes Krónika. (Millenniumi Magyar Történelem. Források) Fordította: Bollók János. Budapest, 2004. 32. Eredetije: „Post hec de Alamania Volpgherus cum fratre suo Hedrico de comitibus Heinburg ortus cum trecentis dextrariis falleratis introivit, cui dux Geycha montem Kyscen et insulam Danubii circa laurinum dedit pro descensu eterno, contulisse comprobatur, ubi castrum ligneum faciens fecit, quoque in eodem monte cenobium, ubi et est tumulatus. De istis Hedrici generatio derivatur.” SRH I. 296. Természetesen a valóságban az adományra nem Géza fejedelem, hanem II. Géza király uralkodása idején került sor, de ez sem okoz meglepetést az utókor számára. Ákos mester saját korának hatalmi viszonyait „képezte le” saját szövegében, azaz a Héder nemzetség 1270-es évekbeli hatalmát és egyre növekvő befolyását. Ezzel a szerzőnek az volt a célja, hogy az ősgestában szereplő, de saját korában jelentéktelenebbnek számító, s a szöveg szerint az államalapítást követően beköltöző Ják és Hont-Pázmány nemzetségek „el helyezze” időben a Héderéket, akik valójában csak a 12. században érkeztek a Magyar Királyság területére. MÁLYUSZ ELEMÉR: Az V. István-kori gesta i. m. 74.

15 Kézai ebbéli „rövidítéses” eljárására közeli analógia a Jákok példája: RÁCZ GYÖRGY: A Ják nemzetség és monostoralapításai. I. rész. *Vasi Szemle*, 54. (2000) 19.

16 KRISTÓ GYULA: Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon. Budapest, 2002. 78., 86.

17 DOMANOVSKY SÁNDOR: A budai krónika. *Századok*, 36. (1902) 730.

18 Uo. 742.

19 A szövegek lelőhelye: SRH I. 296.

*Képes Krónika**Sambucus kódex*

Post hec de Alamania Volphgerus cum fratre suo Hedrico de comitibus Heinburg ortus cum trecentis dextrariis falleratis introivit, cui dux Geycha montem Kyscen **et insulam Danubii circa Iaurinum dedit pro descensu eterno**, ubi castrum ligneum faciens fecit quoque in eodem monte cenobium, ubi et est tumulatus. De istis Hedrici generatio derivatur.

Post hec de Alamania Volphgerus cum fratre suo Hedrico de comitibus Heinburg ortus cum trecentis dextrariis falleratis introivit, cui dux Geycha montem Kyscen **pro descensu eterno contulisse comprobatur**, ubi castrum ligneum faciens fecit quoque in eodem monte cenobium, ubi et est tumulatus. De istis Hedrici generatio derivatur.

E szövegek és eltéréseik ismeretében a megjelölt néhány szónak különös jelentősége van: fontos kérdéssé lép elő ugyanis, hogy az *et insulam Danubii circa Iaurinum dedit* vajon Kézai műve előtt, avagy csupán a 14. század közepén lett a nemzetséglista szövegének része. Ha ugyanis elfogadjuk Domanovszky időrendjét, s a korábbi szövegből hiányzónak tekintjük a Duna szigetének adományozására utaló kitétel, valóban nem marad más lehetőség, minthogy Küszén hegyén tételezzünk fel egy korai favárat, melyet a Héderek beköltöző ősei emeltek megelőzően/párhuzamosan a Szűz Mária monostorral. Minekutána azonban bencés monostorokat akkoriban, forrásaink alapján legalább is, nem volt gyakori jelenség várakba avagy azok mellé telepíteni, ha (elfogadjuk, hogy) létezett is ilyen erősítés, ennek „életidejét” meglehetősen csekélynek tekinthetjük, mivel meglévő okleveles forrásaink Wolfer és Héder 12. század közepénél korábbi ittlétét nem erősítik meg.²⁰ Emiatt feltéve, de nem megengedve, hogy a vitatott szavak valóban 14. századi eredetűek, aligha gondolhatjuk komolyan, hogy egy 12. század közepén rövid ideig létezett favár emlékét tartották fontosnak kétszáz esztendővel később az írás közismerten „örökkévaló” tanúságára bízni. Utóbbi lépés csak akkor tűnik elképzelhetőnek, ha a 14. századra a politikai elitben is megkapaszkodott²¹ Hédereknek a lejegyzés korában (azaz az Anjouk idején) valamely várakkal kapcsolatosan élt a korai építés hagyománya. Lévéen, a nemzetség a 12. század végétől nem volt birtokos Németújvárott, aligha nem elvethetjük annak feltételezését, hogy itteni várukról szólt volna a krónika. Létezett viszont ugyanakkor már jó ideje a középkor folyamán később is Hédervári-székhelynek számító hédervári vár, történetesen épp a Duna közelében.²² Jelen sorok írójának véleménye szerint nem lehet kérdéses, hogy így kívánt a 14. századi krónikafolytató „visszamenőleges emléket állítani” a Hédereknek, csak azt nem tudjuk, miért ezt az utat választotta. Mert, ha a Domanovszky-féle krónikakutatási eredmények helyesek, kézenfekvő lehetett volna számára, hogy a korábbi értesüléseket érintetlenül hagyja. Egy küszéni korai favár és monostor tökéletes „marketingelem” lehetett volna a Hédereknek, még akkor is, ha 1350 táján mindenki számára világos volt, hogy ősi váruk nem ott, hanem a mai Héderváron áll. Ennek dacára előkelőbbnek gondolta a krónikás, ha a hédervári erőssé-

20 Névalakjaik a hazai forrásokból ennél korábban nem mutathatók ki. KÁZMÉR MIKLÓS: Egy tulajdonnevünk életrajza. In: Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Írták tisztelői, barátai és tanítványai. Szerk. BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND. Budapest, 1956. 420–421.

21 ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) Budapest, 1996. II. 96–97.

22 LÁSZLÓ CSABA: A hédervári vár. In: Castrum Bene. Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 1990. 184–189.

get „átteszi” Küszénről a valós helyére? Vagy tudott valamit, ami ezt a döntést indokolta: számára és tudása szerint majdani olvasója számára is világos volt, hogy sohasem volt Héder-ösök által emelt vár a küszéni monostornak helyet adó hegyen. Lehetséges tehát, hogy az eddig 14. századnak tartott interpoláció valójában korábbi információt hagyományozott az utókorra?

Ráadásul a korábbinak vélt, az V. István-kori (Ákos mester nevéhez kapcsolt) szöveg sem teljesen problémamentes. Az bizonyos – legalább is a krónikacsalád tagjai ezt bizonyítják –, hogy a *faciens, fecit quoque* szövegrész a Kézait megelőző szöveghagyomány része volt, ugyanakkor erős a gyanú, hogy ehelyütt szövegromlással, korábbi változat(ok) átdolgozásával számolhatunk. Ezt látszik alátámasztani a nehézkesen fordítható szöveg, továbbá az, hogy mind a Budai Krónika, mind pedig Kézai alakított – tulajdonképpen értelmezett és javított – a mondaton.²³ A *faciens, fecit quoque* szavakat mindkét későbbi „felhasználó” értelmileg módosítva alakította át könnyebben értelmezhető/fordítható formára. Mindez arra utal, hogy már az V. István-kori szöveg is áteshetett némi tartalmi/formai módosuláson, tehát hitele (vagy legalább is teljes információtartama) felől lehetnek némi kétségeink, mármint a vár és a monostor egymáshoz való viszonyát illetően. No persze, ha csupán ennyi (és e sorok egyes majdani kritikussai véleménye szerint: ön-nön hajánál fogva előrángatott) érvünk lenne az utóbbi elképzelés alátámasztására, kár lett volna belekezdeni ebbe az exkúrszba. Van azonban a fentebbi szempontokon kívül érdemibb bizonyítékunk is, mégpedig a küszéni bencés monostor alapítólevele.

E forrásunk szerint ugyanis a Magyarországra költöző testvérek közül Wolfer 1157-ben egyházat emeltetett a kérdéses hegyen, még ha ennek formája a magyarországi kutatás előtt nem is ismert.²⁴ Az alapítólevél szerint Gervasius győri püspök közreműködésével és segítségével Wolfer ispán a Küszén-hegyen Szűz Mária tiszteletére bencés apátságot emeltetett, annak működéséhez földeket és népeket adományozott, továbbá azt egyházz jogilag a pannonhalmi apátság alá rendelte.²⁵ Klasszikus magánalapítást rögzítő dokumentumról van tehát szó, s dacára meglehetősen bőbeszédűségének – s itt érünk a krónikás információkat kiegészítő részhez – favárról vagy annak építési (netalán bontási, átalakítási) szándékáról egy szó sem esik benne. Sőt, az alapító fontosnak tartja megjegyezni, hogy az egyház alapjainak megvetésekor a hegy lakatlan és puszta volt.²⁶ Mindezek figyelembe vételével a Küszén hegyi favár építésének tényét, ha el nem is vehetjük a krónikakutatás eredményeire (értsd: Domanovszky) való tekintettel, de legalább is erősen kétségesnek kell gondolnunk.

A teljes képhez egy további, s újból filológiai kérdést kell tisztáznunk. A Wolfer-féle alapítólevéllel sem volt „minden rendben”. Az oklevél állításai nyomán világosnak látszó képet megzavarta a családtörténet által gyakorolt hiperkritika. A Héder nemzetség és Héderváry család talán máig legfontosabb bűvárlója, Závodszy Levente egyik 1913-as

23 Kézainál: „in quo castrum fieri facit ligneum, tandem et cenobium monachorum...” SRH I. 189. Budai Krónikában: „montem Kyscen pro descensu eterno contulisse comprobatur, ubi castrum ligneum edificavit, fecitque in eodem monte cenobium”. SRH I. 296.

24 TÓTH SÁNDOR: A 11–12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak maradványai. In: Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 2001. 229–267., különösen 101–103. jegyzetek. – A feltételeken a monostorhoz köthető, újabban feltárt épületrészekre l. Doris Schön tanulmányát folyóiratunk jelen számában (*Szerk.*).

25 SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. (Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica) Budapest, 1923–1987. 87. (a továbbiakban: RA).

26 „...in loco inhabitato et solitario, qui dicitur Quizun, monasterium edificavi...” ERDÉLYI LÁSZLÓ: A pannonhalmi főapátság története. Első korszak: A megalapítás és terjeszkedés kora 996–1243. (A Pannonhalmi Szent Benedek Rend története I.) Budapest, 1902. 603. (a továbbiakban: PRT I.).

írásában hosszas elemzéssel vélte bizonyítottnak, hogy az alapítólevél voltaképpen egy, az átírás ideje táján (1230) készült hamisítvány.²⁷ Mindennek dacára a monostoralapítás tényét persze nem vonta kétségbe, csupán az oklevélben foglaltak jelentős részét vitatta. Írása nyomán az Árpád-kori királyok okleveleinek kritikai jegyzéke is a hamis oklevelek közé utalta oklevelünket, s véleménye gyökeret vert a későbbi irodalomban is.²⁸ Eszerint tehát bizonyosan épült monostor Wolfer ispán akaratából Küszén hegyén, de az alapítás idejét illetően bizonytalanságban kellene maradnunk, s ugyanez a sors vár a kései kutatóra ha az alapítás körülményeire és az átadott javakra kíváncsi. A helyzet azonban mégsem tűnik reménytelennek.

Bizakodásra okot adó tény, hogy a Závodszy dolgozatánál bő évtizeddel korábban megjelent, korai, hamis okleveleinket számba vevő kataszterben Wolfer ispán kiadványa nem kapott helyett, holott annak összeállítója, Karácsonyi János a korszakban elérhető kiadott okleveleket igyekezett a lehető legteljesebb mértékben áttekinteni, így tudósa lehetett az alapítólevél publikációjáról.²⁹ Ennél is fontosabb, hogy a 20. század folyamán többen is visszatértek a küszéni alapítólevélhez. A krónikakutatás és elbeszélő források vizsgálatakor sajátos jellegéből – királyi megerősítéssel bíró korai magánoklevél – adódóan stílári és tartalmi szempontból egyaránt felhasználták. Az 1930-as évek elején az Anonymus-kutatásba kapcsolódó Konrad Joseph Heilig érintőlegesen foglalkozott a kérdéssel, és eredetinek minősítette forrásunkat.³⁰ Három évtizeddel később Csóka J. Lajos már önálló dolgozatot szentelt az 1230-as átíratnak és az abban megőrzött 12. századi információknak. Závodszy, illetőleg Szentpétery ellenvetéseit áttekintve filológiai érvekkel igazolta, hogy a szöveg és terminusai teljesen megfelelnek a 12. század közepi állapotoknak, így ő sem tekintette koholmánynak Wolfer ispán oklevelét.³¹ Évtized múltán Érszegi Géza is tanulmányt írt az oklevélről, s a filológiai kérdéseken túl egyházi szempontról is hitelesnek, noha részben rövidítettnek tekintette a szöveget.³² Végezetül Kubinyi Andrászt kell megemlítenünk, aki monumentális, 12. századi kancellária-történeti munkájában szintúgy görcső alá vette az alapítólevelet. Megállapítása értelmében „legrosszabb esetben interpoláltak”, de feltétlenül érvényes tartalmúnak tekinthetjük azt.³³

A talán kissé hosszúnak tűnő historiográfiai és filológiai áttekintés alapját legalább három ok adja. **1.** Wolfer comes 1157. évi alapítólevelének tartalmát ma már hitelesnek tekinthetjük, tehát a Küszén hegyi Szűz Mária bencés monostor (nem mellékes körülmény,

27 ZÁVODSZKY LEVENTE: A Héder nemzetség és a küszéni monostor. *Turul*, 30. (1913) 97–106.

28 RA 87. – KRISTÓ GYULA: A Kőszegiek kiskirálysága. In: *Tanulmányok az Árpád-korról.* (Nemzet és emlékezet) Budapest, 1983. 242.

29 KARÁCSONYI JÁNOS: A hamis, hibáskeletű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Budapest, 1902. 10. – Karácsonyi számára ismert lehetett az oklevél, lévén az a PRT 1902-es megjelenése előtt Fejér György 19. századi kiadásában is hozzáférhető volt.

30 KONRAD JOSEPH HEILIG: Wer war der Anonymus notar? Ein Beitrag zur ungarischen Diplomatik und historiographie. In: *A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve*, 2. (1932) 47.

31 „A mondottak alapján úgy látjuk, hogy Walfer ispán a pannonhalmi scriptoriumban szövegeztette meg a Pannonhalmi joghatósága alá helyezett küszéni apátság alapító levelét. Feladatát a pannonhalmi író egyéni stílusban oldotta ugyan meg, de tekintetbe véve saját monostora és a királyi udvar kezdetleges oklevélíró gyakorlatát is. Fogalmazványát II. Géza jóváhagyta, parancsára jegyzője, Barnabás letisztázta és megpecsételte s az így elkészült, 'királyilag megerősített magánoklevelet' a pannonhalmi levéltárban helyezték el.” CSÓKA J. LAJOS: Adalbert és Walfer pannonhalmi 1153., illetőleg 1157. évi oklevelének hitelessége. *Levéltári Közlemények*, 35. (1964.) 63.

32 ÉRSZEGI GÉZA: Walferus comes 1157-es monostor-alapító oklevelének hitelességéhez. In: *Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth ab amicis collegis discipulis composita.* Szerk. Bollók János. (Klasszika-Filológiai Tanulmányok III.) Budapest, 1978. 93–107.

33 KUBINYI ANDRÁS: Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén. *Levéltári Közlemények*, 46. (1975) 63–64., különösen 30. jegyzet.

hogy a németújvári várkapolna mai titulusa Havas Boldogasszony) alapítására 1157-ben került sor, amit az alapítóról és testvéréről ránk marad kevés számú további okleveles forrás is megerősíti. Meglepő lehet, de az egyházalapítás és a krónikás hagyomány megléte dacára Wolferről lényegesen kevesebbet tudunk, mint testvéréről, noha az bizonyos, hogy 1156-ban tanúként fordul elő II. Géza király környezetében.³⁴ Héder nevű testvére, aki igencsak jól adatolható a kor forrásviszonyai közepette, nálánál lényegesen magasabb tisztségbe jutott: 1150–1157 között királyi udvarispán, majd 1162–1163/64-ben nádor volt.³⁵ **2.** A szövegben szereplő és fentebb bőven ismertetett „puszta” hegy- említést mindezek alapján kortárs és érvényes értesülésnek értékelhetjük. **3.** A fentieknél lényegesebb, hogy az alapítólevélben egy, a korábbi feldolgozásokban nem említett, s eleinte nehezen magyarázható helynévvel is el kell számolnunk. Azon *prediumok* sorában ugyanis, amelyeket az alapító az új monostornak adományozott találkozzunk egy *Podgrad* nevezetűvel, amely alak különösebb névtani és szláv nyelvi ismeret nélkül is világosan utal egy ’Váralja’ település létre.³⁶ Eszerint a fentebb elmondottak dacára ismét szembe kell néznünk a kérdéssel: mégis állt volna valamiféle erősség 1157-et megelőzően Kűszen hegyén az alapítólevél tudósítása ellenére?

Ha nagyon öröklödnénk, akár ehhez is találhatnánk némi alapot. Különösen annak ismeretében, hogy a 11–12. századi Árpád-kori határvédelmi rendszer, az úgynevezett gye-pű vonala e területen az ország más régióval való összevetésben több kutató véleménye nyomán többé-kevésbé jól ismertnek mondható, s ezen eredmények nyomán – kétségtelen, kissé nyugatra előretolva – akár egy, e rendszer egykoron állt „örhelyét” is feltételezhetnénk az ide „helyezendő” várban.³⁷ Szükségünk is lenne egy ilyesfajta korai „vár”, más-képp nehezen tudnánk megmagyarázni a ’Váralja’ név feltűnését oklevelünkben.

Legalább is eleinte... Felettlőbb elgondolkodtató ugyanakkor, hogy a Wolfer-féle alapítólevél fontosnak érezte az utókor tudomására hozni a hegy már említett, magányos és lakatlan voltát, illetőleg szót sem ejt ott állt vagy álló várról. E látszólagos ellentmondás feloldását két úton kísérhetjük meg. A megoldást egyrészt az oklevél ma ismert formájának keletkezési körülményeiben kell keresnünk. Emlékezzünk, a Wolfer ispán alapítását megőrkítő szöveg egy 1230-as, a pannonhalmi monostor érdekében keletkezett átíratban maradt az utókorra. Jelen sorok írója számára könnyen elképzelhető, hogy nem másról van szó, minthogy az 1157-es szöveg 1230. évi átírásakor az abban foglalt *prediumok* névalakjait modernizálták, azaz a 13. században ismert alakjukban emelték be a szövegbe. Feltehető ez annál is inkább, mert a 12. század közepi helynévalakok részben megváltozhattak, s így később egy esetleges későbbi perben szövegbeli létük félreértésre adhatott okot. 1230-ban – erről alább bőven lesz szó – a vár már bizonyosan állt, s meglehet, a várhegy alatti települést ekkor már erről, Váraljának nevezték. Ekként a másolói eljárása teljes mértékben érthető: nem a korai, alkalmasint már számára is ismeretlen 1157-es névalako(ka)t, hanem az aktuális 13. századi(aka)t illesztette a szövegbe, lévén az általa megalkotott iratnak monostora aktuális érdekeit kellett szolgálnia, nem pedig későbbi kutatók kíváncsiságát kielégítenie.

34 RA 90.

35 ZSOLDOS ATTILA: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) Budapest, 2011. 307.

36 PRT I. 604.

37 KISS GÁBOR–TÓTH ENDRE–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS: Savaria–Szombathely története 1. A város alapításától 1526-ig. Szombathely, 1998. 101–104.

Mindezen túl oklevelünk szövegének ismeretében még abban sem lehetünk maradéktalanul bizonyosak, hogy a nevezett település/*predium* valóban a ma Németújvárnak helyet adó hegy alatt terült el. Mindezt azért tételezhetjük fel, mert az alapítólevél meg lehetőséggel szól arról a négy *predium*ról, amelyeket az alapító a Szűz Mária monostor fenntartása céljából adományozott a szerzetesközösségnek. Ezek a következők: 1, egy *predium* azon hegy alatt, amelyen a monostor van (történetesen a logika azt diktálná, hogy ezt nevezzék „Váraljának”, ha volt ott vár is) 2, Csegének mondott *predium* 3, a harmadik *predium* Podgrad néven, végezetül pedig 4, Gyarmat *predium*.³⁸ Mindezek ismeretében – lévén csupán egyiküknél szerepel a kitétel, hogy a hegy tövében terült el, mégpedig az első és név nélkül szereplő *predium*nál – afelől sem lehetünk maradéktalanul biztosak, hogy a fentebb nevezett Podgrad/azaz Váralja *predium* egyáltalában a németújvári várhegy közvetlen közelében feküdt. Sőt, inkább ennek ellenkezőjét tételezhetjük fel. Minekutána az 1157-ben leírt határok egyik része, Dobrounuc, azaz Dobrafalva (ma: Dobersdorf, Ausztria) Németújvártól közel huszonöt kilométerre fekszik, így mindez a további (és az oklevélben nem a hegy közelébe helyezett) birtokokról éppúgy elképzelhető, amire a korábbi szakirodalom is utalt már.³⁹ Ráadásul területünkől délre érdemleges „tót”, azaz manapság szlovénnek (akkortájt inkább szlávnak) mondott népelemek léte igazolható, ami a névadásra is magyarázatot szolgáltathat.

A fenti érvek ismeretében tehát, ha nem is végleges bizonyossággal, de a hihetőség nagy fokával kimondható, hogy az 1157. évi alapítólevélben szereplő, szláv eredetű Váralja név aligha utal egy, a bencés monostor területén/közvetlen közelében állt megelőző (fa)vár létrejöttére.

Ki és mikor emelte Küszén hegyén a várat?

Mindezek után az újvári vár építésének körülményeit, idejét és okait illetően kell érdemlegeset mondani. Az eddig elmondottak alapján gyaníthatjuk, hogy a 12. század közepétől vár nem állt a hegyen, ott egy 1157-ben alapított, s Szűz Mária tiszteletére szentelt egyház, s egy hozzá tartozó (véltetőleg nem különösebben nagyméretű, hisz nem gyanakodhatunk szerzetesek tömegeinek itteni működésére) monostorépület készült el. 13. századi oklevelek visszautalásaiból azonban szerencsés módon lehetőség adódik a hegy és az azon álló épület(ek) sorsát nagyjából nyomon követni.

Az alapítást követő évek az építkezésekkel és a birtokszervezet „elindításával” telhetek, noha erről az időszakról egyetlen információnk sincs. Arról viszont már van, hogy III. Béla uralkodása során (1172–1196) Wolfer utódaitól elvette a hegyet, s ott várat építtetett, pontosabban fogalmazva: a már meglévő monostor épületeit felhasználva várat alakított ki. Minderről egy 1212-ben kelt oklevél tájékoztat, miszerint Wolfer unokáit II. András király (1205–1235) megerősíti a kapornaki monostor kegyuraságában, amit az elvett küszéni monostor ellentételezéseképpen kaptak.⁴⁰ Adódik mármint a kérdés: mikor

38 „Predia vero ista sunt: sub radice montis, quo monasterium situm est, predium unum cum duobus aratris et quatuor mancipiis; predium quoque quod Chegge dicitur, cum quatuor aratris et octo mansiunculis hominum; tertium predium, quod Podgrad vocatur cum totidem aratris et mansionibus; quartum predium, quod vocatur Giormoth cum duobus aratris et quatuor mansionibus...” PRT I. 604.

39 PRT I. 335.

40 Árpádkori Új Okmánytár. I–XII. Közvetési: WENZEL GUSZTÁV. Pest, Budapest, 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) VI. 354–355.

és miért volt ezekre a királyi döntésekre szükség? A kor külpolitikai viszonyainak gyors áttekintésével azonban viszonylag hihető magyarázattal szolgálhatunk.

A 12. század utolsó harmadában Magyarország és a szomszédos területek: a Német-Római Birodalom, illetőleg az Osztrák Hercegség között változó intenzitással ugyan, de egy időre ellenségessé vált a viszony. Pedig eleinte minden békésen indult. Trónrakerülését követően ugyanis III. Bélának nem volt indoka arra, hogy I. (Barbarossa) Frigyes császárral (1152–1190) szembekerüljön. Ugyanez volt a helyzet a közvetlenül szomszédos nyugati területek urával, II. (Jasomirgott) Henrikkel (1141–1177). Sőt, utóbbival a békés kapcsolatot a herceg fiának és Béla király Ilona nevű lányának eljegyzésével meg is pecsételték.⁴¹ Az eleinte tehát békésnek induló viszony egymástól függetlenül bekövetkező két esemény – egy belpolitikai és egy nemzetközi szinten zajló – következtében gyorsan megváltozott.

Az 1170-es évek első fele a pápaság és a császárság közti egyik legharciasabb időszakot hozta el. Anélkül, hogy hosszabban elmerülnénk a hatalmak konfliktusainak múltjában, annyit rögzítenünk érdemes, hogy a szembenállás színvallásra kényszerítette a magyar uralkodót. Döntenie kellett, a pápát vagy a császárt támogatja. III. Béla nem habozott a pápaság mellett kitartani, aminek legfényesebb bizonyítéka, hogy 1176 nyarán a két fél által vitatott salzburgi érsekség kérdésében a pápai követ végül nem osztrák területen hozta meg döntését, hanem Béla meghívására, biztonsági megfontolásokból, Győrött.⁴² Aligha kell bizonygatni, hogy ez a meghívás nem tett jót a Birodalom és Magyarország kapcsolatának. A két fél viszonya ettől fogva – figyelembe véve az 1176 májusában lezajlott legnői csatát is, ahol a császár vereséget szenvedett – néhány éven át hűvös maradt.⁴³

A másik, pontosan ezekre az évekre eső ellentét Béla király és Henrik osztrák herceg között jött létre, ám ennek okai belpolitikaiak. III. Béla ekkor már fogva tartotta öccsét, Géza herceget – ne feledjük, apjuk rajtuk kívül már adott egy királyt az országnak III. István (1162–1172) személyében –, nehogy esetleges trónigényei a korábbi évekhez hasonlóan belháborút és ellenkirályok egymással való harcait okozzák. Géza azonban megszökött testvére őrizetéből, s egyenest II. Henrik osztrák herceghez menekült, aki, felismerve a magyar királlyal szembeni adu lehetőségét, azon melegében befogadta.⁴⁴ Béla persze nem nézte tétlenül az eseményeket, hanem a cseh uralkodóval kötött szövetséget osztrák szomszédja ellenében, hogy Géza kiadására rávegye, tehát a határmenti területek így „frontvonallá” váltak. Az ellentétet csak részben oldotta meg, hogy II. Henrik herceg 1177 januárjában váratlanul meghalt.

Mindezek ismeretében aligha lehet csodálkozni III. Béla döntésén, hogy a nyugati határszakasz kellős közepén álló hegyet és az azon létesült monostort hirtelenjében saját kezelésébe vette. A stratégiai megfontolás is ezt diktálta, ráadásul a korszak magyar királyainak volt/lehetett nyugati kortársaikhoz hasonlóan azon joga, hogy háborús helyzet esetén nem királyi birtokban lévő várak, erődítésre alkalmas épületek felett is rendelkezzenek, alkalmasint ott megszálljanak, a harcokban azokat felhasználják.⁴⁵ A fentebb ismertetett események ismeretében jelen sorok írója arra gyanakszik, hogy a hegy és a

41 Österreichische Geschichte 1122–1278. Hg. von HERWIG WOLFRAM. Die Länder und das Reich. Der Ostalpenraum im Hochmittelalter. Wien, 2003. 150.

42 SZOVÁK KORNÉL: Pápai–magyar kapcsolatok a 12. században. In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Szerk. Zombori István. Budapest, 1996. 38.

43 FERDINAND OPLL: Friedrich Barbarossa. Darmstadt, 2009. 118–119.

44 Österreichische Geschichte 1122–1278... i. m. 150.

45 HORVÁTH RICHÁRD: Várépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon i. m. 81–82.

monostor királyi átvételére valamikor az 1170-es évek közepén kerülhetett sor, s eztán indulhatott meg a várrá való átalakítás. Hogy ez mit is jelentett valójában, arról tudomásunk nincs, de egy némileg későbbi párhuzam segíthet a megértésben.

Nem másról, mint a küszéni monostor „feljebbvalójáról”, Pannonhalmáról van szó. Abban nincs semmi kétség, hogy Pannónia Szent hegyén 996 óta bencés atyák temploma és rendháza állott, ám ennek erődítetttsége korántsem ismert, különösen a korai évszázadokban. Sem krónikás, sem elbeszélő forrás nem szól arról, hogy a hegyen álló monostort falak és tornyok vették volna körül, pusztán a történetírói hagyomány gondolja úgy, hogy az 1207-től ismert apát, Uros volt az, aki a monostor „várszerű” kiépítését szorgalmazta.⁴⁶ Nos, mindezek figyelembevételével kell különösen fontosnak tekintenünk azt a tényt, hogy Pannonhalma a tatár támadás idején képes volt sikeresen ellenállni a támadók rohamainak. Különös értékkel bír e kijelentés annak fényében, hogy Rogerius mester híres kortárs beszámolója nyomán biztosak lehetünk abban, hogy a tatárok rendelkeztek vár-ostromokhoz szükséges eszközökkel és tapasztalattal.⁴⁷ Ezek után már nem lehet meglepő, hogy amikor 1242 februárjáról pontosnak látszó felsorolással bírunk a tatár támadást visszaverő erősségekről, azok között ott szerepel Szentmárton és érthető módon Zalavár is.⁴⁸ Ezek szerint tehát a korai monostorépületek masszív, alkalmasint zárt tömbjük, illetőleg köépületeik miatt igencsak alkalmasak lehettek viszonylag csekély munkával erődítésnek is, amely indok, illetőleg a stratégiai fekvés együttesen már remek magyarázatot kínál arra, miért esett III. Béla választása a küszéni/güssingi hegyre.

Utóbbi megfontolást erősíti III. Honorius pápa 1225 márciusában a váci püspökhöz, valamint a pécsváradi és földvári apátokhoz írt levele is. A levél okát az adta, hogy a pannonhalmi apátság panaszából tudomására jutott, miszerint az egykor Wolfer ispán által Küszén erődítésre alkalmas hegyén alapított monostorát, ahol Pannonhalmának apát-állítás joga volt, s mindaddig ezt háromszor gyakorolta is, Béla király elvette azzal az ígérettel, hogy cserébe más egyház építésére alkalmas helyet és hozzá való birtokokat fog adni. Minekutána erre eladdig nem került sor, felkérte a címzetteket, hogy a jóvátétel ügyében járjanak el.⁴⁹ Értékes apróság a történetben, hogy az erődítésre való alkalmasság a forrásokban a hegyvel kapcsolatosan ekkor jelenik meg először.

46 CSÓKA GÁSPÁR–MAROSI ERNŐ: Pannonhalma. In: KMTL 525.

47 E tény említése bő évtizedes múltra tekint vissza a hazai kutatásban, sajnos különösebb visszhang nélkül: SZENDE LÁSZLÓ: Magyarországi várak Rogerius korában. *Limes*, 45–46. (2001/1) 108. – Várad és a Csanád megyei egresi monostor ostromának leírásakor találkozunk ostromgépek említésével. Utóbbinál az olvasható, hogy „Néhány nap múlva pedig az említett kolostort vagy monostort, Egrest vették ostrom alá, sok ostromgépet sorakoztatva fel.” Váradnál még a számukról is szó esik: „...és tüstént körülvéve a várat, hét ostromgépet állítottak fel az új fallal szemben, és éjjel-nappal, megállás nélkül hajigálták a kőveket mindaddig, amíg az új fal teljesen le nem omlott.” A tatárjárás emlékezete. (Pro memoria) Szerk. KATONA TAMÁS. Budapest, 1987. 171., 179.

48 GYÖRFFY GYÖRGY: Újabb adatok a tatárjárás történetéhez. *Történelmi Szemle*, 33. (1991) 87.

49 „Gualferus comes constructa quadam ecclesie in quodam monte nomine Quizin munitioni apto, sed loco inhabitabili et deserto, de assensu tandem inclite recordationis G(e)is(e) regis Ungarie...episcopi diocesani et aliorum regni nobilium ecclesiam ipsam monasterio predicto concessit, in qua iuxta ipsius comitis desiderium abbas monasterii memorati conventum instituit et [tres ei] per tempora prefecit abbates. Postmodum vero clare memorie (Bela) prefati regis filius suggestione quorundam ecclesiam ipsam remotis inde personis cum eodem monte sibi pro munitione recepit promittens, quod locum alium ad ecclesiam aptiorem et plura etiam in possessionibus et aliis, quam eadem haberet ecclesia, donaret eisdem, quod nec ipse implevit morte preventus, nec per carissimum in Christo filium nostrum A(ndream) illustrem regem Ungarie, quem super hoc sepe rogavimus, id hactenus factum fuit. Nunc autem Demetrius comes montem eundem cum predicta ecclesia et possessionibus ad eam pertinentibus ex regia, ut dicit, donacione detinet et reddere contradicit.” PRT I. 667.

A királyi (át)építés kérdése immáron nem lehet kérdéses. Illendő mármint mindennek idejéről is szólnom. Ennek megtételében két adat áll rendelkezésre. Az első (*post quem*) a fentebb idézett pápai levélből származó információ: Pannonhalma a küszéni monostor alapítása (azaz 1157) óta a királyi átvételig bezárólag háromszor tudott apátot kinevezni a Wolfer ispántól kapott jogait alkalmazva.⁵⁰ A második (*ante quem*) ennél konkrétabb. 1198-ban Imre király (1196–1204) megerősítette a szentgotthárdi monostor birtokjogait. Nos, ebben az oklevélben fordulnak elő bizonyos Szentkút körüli, s a monostorhoz III. Béla ideje óta tartozó szőlők, amelyek Újvár vár területén fekszenek.⁵¹ Ismerve Szentgotthárd, a tőle bő tucatnyi kilométerre fekvő Szentkút (ma: Heiligenbrunn, Ausztria) fekvését, az oklevél adatai kétséget sem hagynak afelől, hogy az itt szereplő Újvár nem lehet más, mint a Szentkúttal és Szentgotthárddal éppen háromszöget bezáró, azoktól alig néhány kilométerre található Németújvár, amelynek ezáltal ebből az esztendőből ismerjük első írásos említését. Legyen utóbbi tény azonban bármilyen örvendetes, ahhoz azonban nem nyújt segítő kezet, hogy Újvár 1196, azaz III. Béla halála előtti pontos felépültét meghatározhassuk, legfeljebb a korábban idézett külpolitikai szempontok mutathatnak az 1170-es évek közepe, második fele irányába.

Mindezt egy ugyancsak közvetett, de talán mégsem mellékes adattal egészíthetjük ki. Közismert tény, ámde Németújvár történetében elegendő szerepet nem kapott információ, miszerint III. Béla 1183-ban alapította az említett, mint láttuk, nem túl távoli Szentgotthárdon a ciszterciek apátságát.⁵² Ezen dátumok ismeretében nehéz szabadulni a kutatónak attól az érzéstől, hogy a küszéni foglalás és az új alapítás között kapcsolat található. Ellentmondani látszik ennek a bencés/ciszterci eltérés, de ekkoriban, s épp a ciszterci rend „felfutása” idején talán még sincs különösebb jelentősége. Támogatja ugyanakkor ezt a kapcsolatot a kronológiai egybeesés. Küszéni az 1170-es évek végén „eltűnt” egy monostor, s talán részben ennek pótlására, egyfajta ellentételezőképpen alapította a közeli településen Béla király a ciszterci szerzetesek új monostorát. Még ha a konkrét bizonyítékok sora kurta is, lássuk be, a feltételezés nem nélkülöz némi logikai alapot.

A fejezet zárásaképp egyetlen kérdés maradt még válaszolatlan: a vár nevének magyarázata. Volt a korábbi irodalomban olyan ötlet, hogy az ’Újvár’ név nem másnak lenne bizonyítéka, minthogy a korai favárat a 13. századra egy helyben felépülő kővár váltotta fel, azaz egy időben és „minőségében” is új vár jött volna létre. Anélkül, hogy minderre hosszabban kitérnénk, az eddig elmondottak nyomán e lehetőségről beszélni nem szükséges, mármint ha elfogadható a Duna mellett épült hédervári favár léte. Ennél időrendjében elfogadhatóbbnak tűnik az elképzelés, miszerint várunk „új-sága” a nem túl távoli (körülbelül tizenöt kilométerre található) Pinkaóvár korai erőségéhez képest értelmezendő,⁵³ amely erősség a 10/11. század óta fennállt, s a kutatás feltételezi, hogy a 13. század elején, azaz (Német)Újvár felépültének idején, még bizonyosan létezett.⁵⁴ A 13. századtól

50 Lásd az előző jegyzetet. Ugyanakkor a pápa nem csupán a fentebbi egyháznagyoknak, hanem II. András királynak is írt az ügyben a fentiekkel azonos tartalommal. *Vetera monumenta historica Hungariorum sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab AUGUSTINO THEINER. Tomus primus. Ab Honorio pp. III. usque ad Clementem pp. VI. 1216–1352. Romae, 1859. 53–54.*

51 „...circa eundem Sacrum Fontem, in territorio videlicet Novi Castri habent vineas, quas sepe dicti fratres cum consensu et elemosina patris nostri, gloriosus Bele regis...susceperunt.” ÁÚO VI. 194., RA 174.

52 ROMHÁNYI BEATRIX: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Budapest, 2000. 62.

53 DÉNES JÓZSEF: Kitéve az ellenségnek i. m. 8.

54 FELD ISTVÁN: Pinkaóvár (Burg, Ausztria). *Castrum*, 5. (2007/2.) 153–155., ENGEL PÁL: Archontológia i. m. I. 387.

ráadásul közismert lehetett 'Óvár' neve, ami ugyancsak a Kűszén-hegyi vár megnevezésének értelmezéséhez jelenthet gyámolítást.

Újvár sorsa a 13. század első felében: királyi várból magánvár

Noha afelől nincs kételkednivalója a kutatónak, hogy III. Béla az erődítésre alkalmas hegy birtokába jutott, ám abban már lehetnek indokolt kétségei a kései érdeklődőnek, hogy mi is lett valójában a hegy és az épület sorsa a királyi átvételt követően. A rendelkezésünkre álló adatok alapján abban biztosak lehetünk, hogy a vár kialakítására bizonyosan sor került, noha tudomásunk szerint osztrák–birodalmi területről érdemi támadást nem kellett elszenvednie. III. Béla, majd pedig Imre királyok halálát követően azonban a politikai helyzet gyökeresen megváltozott. Imre öccse, II. András a korábbiakhoz képest egészen másképp gondolkodott a királyi birtokok adományozásának, illetőleg kezelésének mértékéről. András király a korábbiaktól merőben eltérően kezelte a királyi és a magántulajdon kérdését. Anélkül, hogy a magyar történetírásban a források szóhasználatát követően „új berendezkedés” politikájának mibenlétéről értekeznénk, lévén erre sem tér, de szükség sincsen, Németújvár magánkézbe kerülteről kell szót ejteni.

Emlékezzünk, III. Béla korától fogva a pannonhalmi monostor panasza folyamatosak voltak elveszett *obedientia*juk okán, illetőleg Wolfer utódai is joggal kerültek a kapornaki monostor kegyuraságába, kárpótlásképpen. Pannonhalma ügye azonban II. András uralkodása idején sem jutott nyugvópontra, s ezek kapcsán kiadott oklevelek segítenek rekonstruálni a vár további sorsát. Fentebb már találkoztunk azzal az 1225. évi oklevéllel, melyben a pannonhalmi monostor panaszára jár el Honorius pápa. Nos, ebben nem csak arról van szó, hogy III. Béla elvette a hegyet és a monostort tulajdonosaitól, hanem arról is, hogy az jelenleg (*nunc autem*, azaz 1225-ben) bizonyos Demeter ispán birtokában van. 1225-től tehát biztosak lehetünk abban, hogy Németújvár az egyre szaporodó magánvárak sorát gyarapította. Minekutána a bencések igyekezete és az érdekekben eljáró szentszéki kérések/felszólítások évtizedekig nem hoztak eredményt, az újabb és újabb e tárgyban kibocsátott oklevelek adják vártörténeti összefoglalásunk további részének vázát.

Ennek megtételét megelőzően azonban nem mehetünk tovább anélkül, hogy a „titokzatos” Demeter ispánt azonosítsuk, s Németújvár megszerzésének körülményeit a források nyújtotta lehetőségekhez mérten tisztázzuk. A két feladat közül Demeter „személyazonosságának” meghatározása látszik egyszerűbbnek. Ebben perdöntő bizonyítékot nyújt ugyanis a pannonhalmiak sorozatos panasza okán keletkezett egyik pápai levél. 1231-ben IX. Gergely pápa (1227–1241) több magyar egyházi vezetőt szólít fel arra, hogy a bencés monostor érdekében eljárjanak. Levelében értelemszerűen előadja az aktuális „foglalmi állapotot” is, s ennek során juthat tudomásunkra, hogy Demeter ispán a Csák nemzetség tagja.⁵⁵ Ezen információ ismeretében pedig különösebb nehézség nélkül deríthető ki Demeter politikában játszott szerepe. Nem akárkivel van ugyanis dolgunk: Ugodi Luka fia Demeter többek közt 1217-től megszakítás nélkül 1230-ig királyi asztalnokmester, udvarispán, országbíró II. András, majd fia IV. Béla (1235–1270) kormányzatában, ezenközben pedig fél tucat megye ispáni tisztségét is viselte.⁵⁶

55 „...nobilem virum Demetrium de genere Cac...” PRT I. 704.

56 ZSOLDOS ATTILA: Magyarország világi archontológiája i. m. 294. – Életpályája rövid summázatát lásd: KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I–III. Budapest, 1900–1904. [reprint: Budapest, 1995.] I. 332–334.

Utóbbi tény talán még az udvari szerepnél is beszédesebb. Habár a folyamatos asztalnokmesterség, s az a közismert tény, hogy Demeter részt vett II. András szentföldi hadjáratában, végül pedig az országbírótság, mind-mind vitathatatlan jelei a királyi bizalomnak, ezen túl a megyésispáni kinevezések is hasonló befolyást, illetőleg komoly politikai súlyt, katonai erő feletti rendelkezés lehetőségét engedik feltételezni. Jó ideje ismert a kutatás számára, hogy a 13. század első negyedének ispánságai korántsem voltak egyenrangúak. A királyi oklevelek méltóságsorainak vizsgálatával sikerült egyértelműen meghatározni egy szűk megye-csoportot, amelyik bizonyosan a „többi fölé emelkedett”.⁵⁷ Ezek közül is messze a legfontosabb Bács, Bihar, Sopron, Bodrog és Pozsony voltak. Nos, ezen megyék közül Demeter a pozsonyit (1224–1229), a bácsit (1233–1234) és a bodrogit is (1246) viselte.⁵⁸

Ami a királyi kézen lévő Németújvár Demeternek történt átadását illeti, még a fentieknél is nagyobb a bizonytalanság. Egyetlen kapaszkodónk a már fentebb ismertetett tény, hogy Demeter ispán 1225-re Németújvárban birtokos volt, akármilyen jogcímen is. Ennél korábbra csak feltételezést feltételezésre halmozva, mindazonáltal talán a hihetőség határain belül maradva tudunk csak lépni. Demeter asztalnokmestersége alatt ugyanis 1219–1222 között viselt egy eddig nem említett megyésispánságot is, nevezetesen a vasit.⁵⁹ Ha tehát tudott, hogy 1225-ben a vár már a kezében volt, illetőleg 1219-től ő Vas megye ispánja (hozzátéve, hogy e megye ispánjait 1215–1219 között nem ismerjük, így akár az sem kizárható, hogy vasi kinevezése egybeesett asztalnokmesterré tételével),⁶⁰ így Németújvár Demeter kezére történt átadását leginkább erre az időre: (1215)1219–1225 közé datálhatjuk.

Politikai szerepe szempontunkból azért különösen érdekes, mert mai tudásunk szerint ő volt nemzetsége – ráadásul másokkal összehasonlítva meglehetősen korai – első „várszerzője”. Németújvár adományul vagy akár csak ideiglenes átvétele jóval megelőzte a 13. század utolsó harmadára datálható, s a nemzetség ezen ágának végül nevet biztosító ugodi vár felépítését, miközben további erősség birtoklásáról esetükben nincsen tudomásunk.⁶¹ Ezzel az aktussal a Csákok ezen ága egy csapásra várbirtokossá, méghozzá fontos határvár birtokosává vált. Birtoklásuk azonban folyamatosan érdekeket sértett.

Aligha okozunk meglepetést ugyanis, ha elmondjuk: Pannonhalma tiltakozásának intenzitása évtizedek múltán sem hagyott alább. Ennek eredményeképpen IX. Gergely pápa a létező legsúlyosabb egyházi fenytékek egyikéhez folyamodott: a vár visszaadásának elmaradása miatt kiközösítette Demeter ispánt az egyház híveinek sorából, valamikor 1228/29 táján, lévén minderről hat évvel később, 1235-ből van tudomásunk.⁶² Eszerint tehát abban biztosak lehetünk, hogy II. András halálának esztendejében Németújvár még magánkézen volt. Szerencsés módon még ennél is tovább léphetünk az időben, lévén 1238 augusztusában IX. Gergely pápa ismét levelet küldött a magyar királynak, ekkor már IV. Bélának (1235–1270). Ebben megismételte a pannonhalmi egyház régi panaszát,

57 NÓGRÁDY ÁRPÁD: „Magistratus et comitatus tenentibus”. II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. *Századok*, 129. (1995) 166–174.

58 ZSOLDOS ATTILA: Magyarország világi archontológiája i. m. 294.

59 Uo.

60 Uo. 223. – Csupán az adathiánnyal való játék gyanánt érdemes megjegyezni, hogy 1214 és 1217 között az asztalnokmester kiléte is ismeretlen, így a kettős kinevezés és a várátadás lehetőségét – szigorúan csak elméletben, bizonyíthatatlanul – akár 1215-ig módunkban áll „visszavinni”. ZSOLDOS ATTILA: Magyarország világi archontológiája i. m. 55.

61 FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom i. m. 207.

62 PRT I. 741.

s felróta a királynak, hogy Demeter ispán, legalább is elmondása szerint, királyi adományból (tehát Béla apja, András akaratából) bírta és bírja most is a nevezett hegyet és az egyházat.⁶³ Első pillantásra érdekessége az oklevélnek – ahogyan a többi pápai oklevélnek is –, hogy hegyről és egyházzal minduntalan esik szó, ám várról soha. A korábbi adatok, azaz a vár létét igazoló források ismeretében ez ugyan felettébb érdekes, de korántsem magyarázhatatlan. Az egyházfő, illetőleg a pannonthalmiak szempontjából ugyanis teljesen mindegy volt, hogy mi lett a Wolfer-féle monostorépület sorsa – hiszen azt a III. Bélával való, ellentételezést ígérő csere alkalmával, végleg elveszítették –, számukra az ügy jelentőségét a kárpótlás elmaradása adta. Mindezek fényében tehát nehezen várható el a pápai levelek fogalmazójától, hogy a számunkra bármennyire is érdekes erősség sorsáról szolgáltatson információkat.

Az 1238. évi oklevél ismeretében megkockáztathatjuk a kijelentést, hogy Németújvár erőssége Demetert uralta annak 1246. évi haláláig. Habár az 1238–1246 közötti évekből biztos forrásunk nincsen, de ezt kizáró értesülésünk sem akad. Jóllehet IV. Béla a tatárjárást megelőzően igyekezett apja korábbi adományaiból némelyeket visszaszerezni, de a konkrét esetben ilyesmiről nincsen tudomásunk. Ráadásul annyi biztos, hogy II. András halála után Demeter nem esett ki az új uralkodó kegyéből: többek közt csanádi ispán, országbíró is volt, az uralkodóváltás tehát politikai pályáján nem hagyott érdemi nyomott.⁶⁴

A továbbiakban még ennyire sem kényeztetnek bennünket a források. A várral összefüggésbe hozható adatok sora 1263-ban folytatódik, ám ebből az esztendőből legalább két fontos oklevél is korunkra maradt. Az egyik, az esztendő márciusából, arról tájékoztat, hogy Béla király hosszú idő után és számos pápai tiltakozást követően végre elszánta magát Pannonthalma kárpótlására. Feleségével, Laszkarisz Mária királynéval egyetértésben az „Újvárnak mondott Kűszén váráért” cserébe több Nyitra megyei birtokot (voltaképpen a nyitrai újhelyi uradalmat), illetőleg egy balatoni szigetet adományozott a monostornak.⁶⁵ Láthatóan a király hozott döntést, végleg rendezni kívánta a várral kapcsolatos, régtől fogva húzódo ügyet. Nem tartozik szorosan témánkhoz, de nem érdektelen megemlíteni, hogy Béla ebbéli adományát fia 1271-ben visszavonta, s az újhelyi uradalmat Kemény fia Lőrinc szőrényi bánnak adta át.⁶⁶ A monostorbeliek ismét sérelmet szenvedvén, IV. (Kun) László trónra kerülteig várhattak, amíg valóban hozzájuthattak a kárpótláshoz. 1273 nyarán László király érvénytelenítette apja Lőrinc bánnak szóló adományát, s megerősítette nagyapja, Béla király eredeti adománylevelét a fenti birtokokra vonatkozóan.⁶⁷

Ugyanezt a megfontolást gyámolítja az a tény, hogy ugyanebben az esztendőben (1263) kerített sort arra is, hogy egyik régi hívének, Pok nembéli Móric királyi tárnokmesternek és testvéreinek, Jánosnak, ifjabb Béla herceg népei ispánjának, valamint Détának két, a vasvári királyi vártól leválasztott birtokot adományozzon, mivel az „Újvárnak mondott Kűszén vára” a fenti rokonság kezelésében van. A királyi kancellária ráadásul bőbeszédűbb volt, mint gondolnánk. Oklevelünk *narratio*ja tudunkra adja ugyanis, hogy Béla

63 „nunc autem Demetrius comes montem eundem cum predicta ecclesia et possessionibus ad eam pertinentibus ex regia, ut dicit, donatione detinet...” PRT I. 758.

64 ZSOLDOS ATTILA: Magyarország világi archontológiája i. m. 294.

65 RA 1340. – Mária királyné hasonló tartalmú adománylevelét lásd: Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Zsoldos Attila. Budapest, 2008. 60.

66 ÁÚO XII. 40–42.

67 RA 2386. – Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. Vol. I-V. Bearb. von WAGNER, HANS-LINDECK-POZZA, IRMTRAU. Graz-Köln, 1955–1999. (a továbbiakban: UBB) II. 39.

király a várat 1263-at megelőzően adta Móric és rokonai kezére, éppen azért, hogy azt védelmezzék. Ők a felső várban (*in castro superiori*) saját költségükön egy tornyot és egyéb épületeket emeltek.⁶⁸ A király választása nem volt véletlen. Móricról tudjuk, hogy 1241-ben a muhi csatában személyesen végzett egy tatárral, aki magát az uralkodót akarta megölni, így a későbbiekben Béla bizalma Móricban töretlen volt.⁶⁹

Németújvár így 1238 (esetleg 1246) után királyi döntésből eredően a Csákoktól átkerült a Pok nemzetségbeliek kezelésébe. 1263. évi forrásunk arról sem hallgat, hogy mindez jó döntésnek bizonyult, hiszen Móric és rokonsága a felső várban egy tornyot és további épületeket emelt, amely erősítés az országot ért német támadások kivédésekor is szerepet kapott.⁷⁰ A kor eseménytörténetének ismeretében megkísérrelhetjük a királyi akaratból végrehajtott birtokcsere idejének hozzávetőleges meghatározását.

Az 1263. évi oklevél tehát nem feledkezik meg a német támadások megemlítéséről – ami persze egy nyugati határvidéken álló erősség esetében eleinte nem is tűnik különlegesnek. Ha feltételezzük, hogy ebben nem általános kitétel, hanem aktuális veszélyt kell látnunk – amit az alább előadottak fényében okkal megtehetünk –, érdemes ismét egy külpolitikai kitekintést megejteni. Aligha okoz meglepetést ugyanis a korszak ismerőjének a megállapítás: Magyarország 1251/52-től kezdődően az évtized végéig, különösen pedig az 1260 júliusában vereséggel végződő Morva folyó menti csatáig, folyamatos harcban állt a szomszédos osztrák területek későbbi urával, II. Ottokárral (1253–1278) a II. Harcias Frigyes személyében 1246-ban kihalt Babenbergerek által bírt területek feletti fennhatóság okán.⁷¹ A harcokat több, egymást követő magyar támadás kezdte, majd Stájerország területén folytak sikeres – igaz csak időleges – hódítások. Nos, ezen események ismeretében már jó eséllyel, noha korántsem minden kétséget kizáróan, határozhatjuk meg azt az időszakot, amikor IV. Béla Németújvár Wolfer ispánéktól elvett várának magánkézre (értsd: Pokiaknak) adása mellett dönthetett. A fentebb elősorolt okleveles és történeti adatok fényében mindezt – legalább is jelen sorok írójának véleménye szerint – 1252–1259/60 között kerülhetett sor. Ha pedig figyelembe vesszük a Babenberg-harcok 1250-es évek első felére eső intenzitását, továbbá az 1263. évi oklevél torony- és épületek építésre vonatkozó sorait is, talán az 1255/57 előtti esztendőkre tehetjük Béla „adományát”.

Németújvár és a Kőszegiek

Ha az eddigi kacifántos történetmondást követően az Olvasó idáig eljutott, bizonyára nem éri meglepetésként a kijelentés: Németújvár történetét illetően az írott forrásokkal egyre jobban ellátott évtizedekben sem csökkennek nehézségeink. „Közismert” ugyan a vonatkozó kézikönyvek „adatai” alapján, hogy az erősség a század végére a Kőszegi

68 UBB II. 288–289.

69 GEORGIUS FEJÉR: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* I-XI. Budae, 1829–1844. (a továbbiakban: CD) IV/1. 405.

70 „...in castro eodem collocare, in quo iidem consuete et approbate fidelitatis feruore rutilantes, turrim in castro superiori et alia edificia ibidem suis expensis et sumptibus proprys construxerunt, ut in illis oportuno tempore residentes, in conseruacione dicte turris contra insultus Teotonicorum vel aliorum veniencium contra regnum, servicium valeant exhibere...” UBB II. 288–289.

71 SZENDE LÁSZLÓ: *Harc a Babenberg örökségért* (1246–1261). *Sic Itur ad Astra*, 11. (1999) 295–300.

„kiskirályság” része lett,⁷² ám csupán ezen mondatunkkal máris problémák sorát vetjük fel (arról nem szólván, hogy a Kőszegi birtoklást csupán az elvételkor, 1327-ben igazolható németújvári jelenlét visszavetítésére alapozza a kutatás). 1. Mit is jelent valójában a „Kőszegiek” kifejezés. A vár egységes hatalmi egység, alkalmasint egy „kiskirályság” része lett? 2. Pontosán mikor is került új birtokosainak kezébe a vár, és ki/kik is voltak azok? 3. Jelen dolgozatunkat lezárandó azt is tisztázni érdemes, hogy mikor vált ismét királyi várrá? Lássuk sorban a válaszokat.

1. Az elmúlt évtizedek szakirodalma sokszor szólt arról, hogy a 13. század végi és a 14. század eleji úgynevezett zavaros időszak meglehetősen jól köthető néhány kiemelkedő, territoriális hatalomra szert tett „oligarcha” család tevékenységéhez. S ha igazi példákkel kellett szolgálni, a Kőszegi familia rendre visszaköszönt ezen elemzések lapjain.⁷³ Az utóbbi évek kutatása ugyanakkor meggyőzően bizonyította, hogy egységes „Kőszegi kiskirályságról/territóriumról” bizonyosan nem beszélhetünk. Indokoltabb ehelyett idősebb Henrik négy fia közül kettőnek (Ivának és az ifjabb Henriknek) néhol ugyan „szomszédos”, ugyanakkor időben és szervezetben/nagyságban jól megragadható elkülönülést is mutató, önálló területeiről beszélni.⁷⁴ Mindezek fényében különös jelentőséget kap a „mikor” kérdése.

2. A bizonytalanságot erősítő információink dacára szerencsére akadnak biztos adataink is. Az idősebb Henrik kezén lévő várakról az 1271. évi pozsonyi béke tájékoztat. Eszerint ekkor „Kőszegi” Henrik birtokában az alábbi várak voltak: a két Kőszeg, Szentvid, Szalónak, Borostyánkő, Kertes.⁷⁵ Eszerint Német(újvár) megszerzésére eladdig biztosan nem került sor. A következő kronológiai kapaszkodónk egy 1274-ből származó királyi adománylevél. Ebben IV. (Kun) László (1272–1290) Budmér fia Mihály újvári várnagynak adományozza a Sopron megyei Nevegy földet, minekutána Mihály az elmúlt cseh támadás idején sikerrel védte meg a király várát, s juttatta azt vissza kezére.⁷⁶ Az oklevélben idézett II. Ottokár és hívei szinte az egész nyugati Felvidéket és a Dunántúl nyugati sávját érintő hadmozdulataira 1273 első felében, de mindenképpen júniust megelőzően került sor, így a királyi birtoklást mindaddig biztosra vehetjük.⁷⁷

Ugyancsak gyanúra ad okot Kőszegi „Nagy” Henrik fiainak 1279. évi második osztálya, lévén az itt felsorolt várak közt (Borostyánkő, Léka, Kőszeg és Szentvid) is hiába keressük Újvárat.⁷⁸ Igaz ugyan, hogy az osztozkodásból a harmadik fivér, ifjabb Henrik

72 „1263-ban Pok nb. Móric tárnokmester kapta királyi adományként, később a Kőszegiek kezére került...” FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom i. m. 170. – „Castrum. Eredeti neve Újvár, mai nevét az Újlakiak uralma idején (1457–1524) kapta [...] A Kőszegieké, majd 1327-től a vasi ispánsághoz tartozó királyi vár.” ENGEL PÁL: Archontológia i. m. I. 375.

73 KRISTÓ GYULA: A Kőszegiek kiskirálysága i. m. passim.

74 ZSOLDOS ATTILA: Henrik-fiak. A Héder nembéli Kőszegiek „családi története”. *Vasi Szemle*, 64. (2010) 654–658.

75 Uo. 652. A kérdéses szöveget lásd: ÁÚO III. 249., magyarul: KÖBLÖS JÓZSEF–SÜTTŐ SZILÁRD–SZENDE KATALIN: Magyar békeszerződések 1000–1526. Pápa, 2000. 81.

76 „...maxime in conservacione castrī nostri Vyuar, quia cum omnes alie municiones, castra et opida in confinio regni nostri per insultum regis Bohemorum tunc inimici nostri capitalis fuissent occupata, idem comes Michael predictum castrum nostrum Vyuar virtute mirabili conservavit, et nobis retituit ea hora et eo termino, quo per ipsius castrī conservacionem inponere potuimus felices exitus negociis regni nostri...” ÁÚO XII. 101.

77 Ugyanerre az eseményre vonatkozik IV. László egy másik adománya 1273 júniusából, amelyben egy, a németújvári vár ostromában elesett vasvári várjobbágy testvéreit jutalmazza. Testvérük Salamon ugyanis „pro corona regia in turri Novicastrī per Teotonicos mortem crudelem passus fuisset...” NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHELY DEZSŐ: Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius I-VIII. Győr, 1865–Budapest, 1895. (a továbbiakban: HO) VIII. 154.

78 CD V/2. 593–594.

kimaradt, de mára meggyőzően igazolta a kutatás, hogy ő sem lett vesztese a megállapodásnak, hiszen délen, elsősorban Varasd vidékén nyert elfekvőségeket.⁷⁹ Ezen ismeretek birtokában szerfelett valószínűnek tűnik, hogy Németújvár az 1270-es évek elejéig nem lett a Henrik fiak egyikének sem birtoka.

3. Ami mármost a megszerzés idejének közelebbi meghatározását illeti, forrásaink kevés segítséget nyújtanak. Legyen bármily meglepő a kijelentés: arról, hogy Németújvár egyáltalában a Kőszeginek mondott oligarchák egyikének jószágá volt, elsőként (s egyben utoljára) akkor értesülünk, amikor I. Károly (1301–1342) hadai 1327-ben Kőszegi Farkas János négy vasi várát szerzik vissza az uralkodó számára. A négy erősség: Sárvár, Újvár és a két kőszegi vár volt.⁸⁰ Minekutána Farkas János nem más, mint az 1279-ben osztozkodó Henrik fia János (Iván) gyermeke, s maga nem tartozott családjá nagy és sikeres birtokszerzői közé, annyi feltételezést megengedhetünk, hogy Újvár megszerzését inkább apjához, mintsem hozzá kapcsoljuk. Ha ez a megállapítás kiállja a hihetőség próbáját egy csapásra pontosabb, de még mindig nem kielégítően pontos adatokat kapunk. Jánosról ugyanis bizonyos, hogy 1308-ban halt meg, eszerint Újvárra valamikor 1279 után, de még 1308 előtt tette rá a kezét.

Némi szerencsével és az eseménytörténetnek a vártörténetbe való vonásával azonban nem kell lemondanunk a pontosabb datálásról, sőt az Iván/János-féle foglalás tényének kétségtelen bizonyításáról sem. Az 1280-as évek folyamán ugyanis Kőszegi János hatalma már a magyar királyon kívül I. Albert osztrák hercegnek (1282–1298) is szemet szúrt. Egyfelől azért, mert János érdekeinek megfelelően alkalmasint rabolta az osztrák területeket, másfelől azért, mert IV. László a herceggel való szövetségben látta a János elleni győzelem kulcsát. A terv felerészét be is vált. Az osztrák hadak valóban megszálltak számos magyar várat, amelyek a Kőszegiek fennhatósága alá tartoztak (többek közt időlegesen Pozsonyt is), ám a magyar uralkodónak történő visszajuttatásról már megfeledeztek. Különösen akuttá vált a helyzet IV. László 1290. évi meggyilkolását követően, lévén Albert herceg az új magyar uralkodó, III. András (1290–1301) legitimitását nem fogadta el, a trónon inkább magát látta volna szívesebben. A háború tehát elkerülhetetlennek látszott, s arra 1291-ben sor is került: tavasz végétől egyre nagyobb magyar csapatok vonultak osztrák területre, majd maga a király is bekapcsolódott a harcokba. A hadjárat eredményesnek mondható: több vár meghódításán kívül András serege Bécs alá is eljutott. Itt azonban kifogyott a támadás lendülete, s augusztusra a támadók magyar területre húzódtak vissza. A terep a tárgyalásoké lett ismét.⁸¹

1291 augusztusának végén a két fél követei megállapodtak, így a hazai történetírásban hainburgi béke néven ismertté vált dokumentumra pecsétek kerülhettek. A megállapodás természetesen részletesen kitért a felek követeléseire és kötelezettségeire. Ezek sorában az egyik első épp Újvárral kapcsolatos. Eszerint „a Sopron megyéhez tartozó Kabold várát, valamint Újvárat Vas megyében, amelyet Guzinknak hívnak, magától értetődően és teljesen vissza fogja kapni a király úr.”⁸² Nos, e szöveghely ismeretében roppant kényelmes

79 ZSOLDOS ATTILA: A Henrik-fiak i. m. 653–654.

80 HO I. 147. – Utóbb Németújvár átadásáról külön is értesülhetünk: Anjoukori okmánytár II. (1322–1332) Szerk. NAGY IMRE. (Monumenta Hungariae Historica. Első osztály: Okmánytárak) Budapest, 1881. 344–345.

81 Az elmondottakra bővebben: LENKEY ZOLTÁN–ZSOLDOS ATTILA: Szent István és III. András. Budapest, 2003. 170–173.

82 „Item castrum Coboltstroph, ad comitatum Suproniensem pertinens, item Novum Castrum in comitatu Castriferrei, quod Guzink vocatur, restituantur domino regi simpliciter et de plano,” CD VI/1. 181–182. A magyar fordítás lelőhelye: Magyar békeszerződések i. m. 92.

lenne azzal érvelni, hogy 1291-et megelőzően, s feltehetően még ezután is egy ideig bizonyosan királyi birtokban (mégha az időleges osztrák foglalás miatt *de facto* ez nem lehetett így) volt Újvár, s az 1327-ben említett Kőszegi megszállás ezt követően történt csak meg. Vannak azonban megfontolások, amik merőben más képet engednek rajzolni.

Az 1291. évi hadjárat monográfiája, Wertner Mór írásában ugyanakkor, sajnos forráshely megadása nélkül, ám felettebb érdekes eseménysorról tudósít. Amikor az augusztusi békekötés körülményeinek bemutatására tér, az alábbiakat jegyzi meg. „Volt egy kellemetlen incidens is. Emmerbergi Bertold annak hallatára, hogy Albert Güsszing várát visszaadja, hevesen tiltakozott; hivatkozott arra, hogy ő volt az, ki annak idején e várat Güsszingi Iván kezéből saját erejével és vérével kiragadta; hogy juthat ő most ahhoz, hogy az őt jogosan illető jószágot kezéből kiadja? Güsszingi Iván sem volt valami rózsás hangulatban. A nyugtalan embernek sehogy sem tetszett, hogy erődtímenyeit, melyekbe fegyveres kirohanásai alkalmával oly sikeresen tudott menekülni, most leromboltassa, de hallgatott.”⁸³ Eszerint a visszafoglaló magyar hadak mégsem csak királyi várakat vettek vissza? Idézetünk ugyan nem rendelkezik elég erővel a történet hitelének megállapításához, de a benne foglaltak igazolása nem tűnik reménytelen feladatnak.

Ezt támogatja a fentebb ismertetett eseménysor is. A békeszerződésből világos, hogy 1291-ben Újvár Albert kezében volt, ami azt igazolja, hogy elfoglalására azért kerített sort, mert az ellenfelének tekintett Kőszegi János birtokában lehetett. Aligha hihető tehát, hogy királyi várra törtek volna az osztrák csapatok, már csak azért sem, mert nem állt érdekükben, hogy az ekkor egyre feszültebbé váló magyar-osztrák viszonyt fölöslegesen rontsák egy magyar királyi vár megtámadásával. Értékes analógiát szolgáltat ehhez a békeszerződésben Újvárral együtt említett Kabold esete. Habár az erősségről tudható, hogy a 13. század középső harmadában királyi birtok, ahhoz azonban nem férhet kétség, hogy 1280-ban IV. László Csák nembéli István bakonyi ispánnak és Péternek adományozta.⁸⁴ Bizonyítani ugyan nem tudjuk, de rendkívül valószínű, hogy az 1291. évi békébe azért kerülhetett bele, mert Kőszegi János 1280–1290 között Kaboldra is rátette a kezét, s ezért került a Kőszegiek ellen forduló Albert hadainak birtokába.

Utóbbiak igaz volta esetén Németújvár Kőszegi János általi megszerzését 1279–1290 közé tehetjük. János politikai szerepének ismeretében viszont az 1291 utáni eseményekre is következtethetünk. Az osztrák és magyar seregek harapófogójába került Jánosról – még annak dacára is, hogy ekkor a két sereg ellenségként állt fel – nehezen hihető, hogy meg tudta volna bocsátani III. Andrásnak az ellene (is) szervezett hadjáratot és az elszennvedett területi veszteségeket. Ugrásra készen várta az alkalmat a visszavágásra, s nem is kellett sokáig várakoznia. A háborút követően Magyarországra érkezett pápai legátussal ugyanis viszonylag rövid idő alatt megállapodott. Ennek értelmében Kőszegi János ezentúl csak olyan magyar királyt ismert el törvényesnek, akit a Szentszék is támogat. Ez a lépés nyílt lázadással ért fel, de János „hűsége” (azaz András szempontjából: hűtlensége) állhatatos volt: 1292-től kezdődően az Anjouk egyik legfőbb magyarországi támogatóját tisztelhetjük benne.⁸⁵ Ha pedig a király és János kapcsolata így állt, valamint tudjuk, hogy 1327-ben a vár biztosan János fiának kezében volt, aligha képzelhető el, hogy egy rövid királyi birtoklást követően ismét Kőszegi támadással számoljunk, de talán erre nem is volt szükség. 1292-ben ugyanis III. András elhatározta, hogy Kőszegi János túl-

83 WERTNER MÓR: Az 1291. évi magyar–osztrák hadjárat. *Hadtörténelmi Közlemények*, 17. (1916) 366.

84 RA 3068., ÁÚO XII. 288–289.

85 LENKEY ZOLTÁN–ZSOLDOS ATTILA: Szent István és III. András i. m. 178–182.

zott hatalmát, politikai befolyását és a trónkövetelő Anjouk támogatását egy ellene vezetett hadjáratral semmisíti meg. A harcok 1292 késő tavaszán-kora nyarán zajlottak, vélhetően a király legalább részleges sikereivel. A lezárást egy békeszerződés hozta meg, ám kevéssel ezután – augusztusban vagy azt követően kevéssel – János azt megszegve András királyt fogságba vetette, s legkésőbb novemberig nem is engedte el.⁸⁶ Arról persze, hogy milyen feltételekkel lett ismét szabad a király, semmit sem tudunk, ám nehéz szabadulni attól a feltételezéstől, hogy ezek között lehetett Újvár Jánosnak történő visszaadása is. Minekutána ezzel ellentétes információk nincs, Újvár további történetéről pedig hallgatnak forrásaink, azaz aligha került ismét hadi- és politikai események középpontjába, a feltevés talán nem alaptalan. Meglehet tehát, hogy III. András kezéből újra Jánosé lett az erősség, s birtoklásuk a végleges királyi visszafoglalásig (1327) folyamatos. Ezzel a vár fordulatos története még messze nem ért véget. Az ezt követő két évszázadban legalább két alkalommal tudunk írott forrásokkal igazolható ostromáról és számos birtokosváltásáról.

86 Az elmondottakra: SZABÓ KÁROLY: III. Endre fogsága 1292-ben. *Századok*, 18. (1884) 108–110.